

Уночі палало село. З неба злякано дивився вниз поблідлий місяць і, ховаючись у хмари, тікав і з жахом озирався назад, на полум'я. Дерев хитались і, від страху наїживши голі віти, ніби силкувалися втекти; а вітер гасав над полум'ям, зривав з його головні, шпурляв ними в сусідні хати, розкидав і лютував свавільно й безпардонно. Побіля ж полум'я бігали, метушились маленькі, безсилі люди, ламали руки і кричали до неба, до місяця, до полум'я. Кричали до Бога, до чорта, до людей. Полум'я ж росло, вітер грався ним, місяць з жахом тікав серед хмар, і не було порятунку ні від неба, ні від чорта, ні від людей.

Місяць утік, небо посіріло, а коли зовсім розвиднілось, вітер стомився, і вогонь ліниво, байдуже, ні крихти не вважаючи на людей, наче й не їхні хати він пожер, став погасати. Куріли чорні, обгорілі сволоки, балки; недогоріла солома куріла теж байдуже, ліниво, стомлено. А з того боку, де згоріла половина села, сходило сонце, весняне і радісне. Наплювать йому на недогорілі балки, на сірі, чорні обличчя, на дику тугу, на повислі руки маленьких людей! Воно собі уміте, веселе, сміючись, плило з того боку, звідки нісся всю ніч вітер, звідки тікали і хмари, і місяць.

На непогорілих же вулицях валялись вирятовані діжки, скрині, кочерги, свитки: між ними плакали й вовтузились діти, жінки та діди; мов задубілі, стояли мужики з повислими руками, з скляними, недвижними поглядами, з опаленими бородами. Або, збившись до купи, без ладу махали руками, кричали, наче сподіваючись криком забити полум'я своїх мук, свого одчаю і туги.

Між ними сиротливо блукали собаки і, піднімаючи голови догори, жалібно, страшно вили. Вили таким воєм, наче вже бачили страшні постаті голоду, нужди, хвороб, які зграєю йшли на погоріле село. На собак з ненавистю і страхом кричали, вони підгортали хвости і знов, одійшовши, піднімали голови й вили. Прив'язані до тинів корови та коні ревли, тупчилися; діти дрижали з холоду і плакали; хитались і голосили жінки.

А сонце велично, розкішно плило собі, земля назустріч кидала йому фіміамом туманів своїх і ніжно дихала, як засоромлена коханка. Дерев заспокоїлись і тільки часом здригувались голими вітами, неначе згадуючи страхіття ночі.

Але люди не могли заспокоїтись; вони ходили поміж почорнілих хат, розкидали недогорілу соломку, диким поглядом озирали задимлену руїну і безсило схиляли голови на груди.

Коло згорілого трупа коняки і повалених стін стояв дід, без шапки, з пропаленою сорочкою, й мовчав. Вітер несміло, боязко гравсь його сивим чубом. Довго стояв дід, потім підвів голову й дико, люто дивлячись у небо, заговорив:

— Ну й усе?.. Чи ще мало? Га?

Він розідрав сорочку і випнув жовті, кістляві, старі груди з жовто-сивим волосом на них. На губах йому стояла піна, в старих зморшках лежала сажа, полинялі очі блищали гострим, холодним світлом.

— Як мало, то можна й ще!.. Ось-сьо, о...

На нього дивились сусіди і йшли до нього.

— Та схаменіться, діду! Що ви кажете? Бог дав і взяв.

— Взяв? — впився в сусіду страшним своїм поглядом дід: — За що взяв?

— Людей винить, діду, люди винні, а не Бог...

— Де вони, ті люди? — повів очима дід навкруги.

— Нема їх тут, шукати треба, ходім...

Дід не хотів іти, але його повели туди, де стояли і кричали інші. Дід ішов, схиливши голову, і вітер несміло, винувато гладив і хилитав його сиве, розкудовчене волосся.

— Студенти запалили!.. Вони!.. Не хто, як вони!..—кричав рудий, веснянкуватий Гаврило і, показуючи замазаною у сажу рукою до лісу, грізно тряс головою.

— Я сама вчора двох бачила, своїми очима бачила їх! — випнулась наперед Козубиха: — Ішли і дивились на Домахину хату. А з неї якраз і почалось. Вони!..

— Де вони, ті студенти? — раптом пролізаючи до Домахи, глухо спитав дід, і полинялі очі його дивились гостро і люто.

— Де? — хитнула головою Домаха.— Шукай їх! Ти його піймаєш. Там!..

— Де "там"?

— У лісі, у чорта в болоті...

— У чорта? Де ті студенти, давай їх сюди! Давай, я вимотаю їм жили, я натовчу крові їхньої і буду гасить мою хату. Давай!

— Жили їм вимотать!! — летів крик із грудей, із стиснених кулаків, з затуманених очей. Летів і нісся до високого, спокійно-радісного неба з веселим, величним сонцем. І собаки піднімали голови до цього сонця, і страшно вили, і курилась чорна руїна хат, наче простягаючи тонкі стовпи диму до царя природи. А цар природи весело сміявся.

В кінці вулиці з'явився якийсь чоловік. Він чогось озирався назад і поспішав. Чоботи йому і свита були заляпані, шапка одсунута назад, і з блілого лоба капав піт на худі щоки.

Надійшовши до розкиданих, скупчених діжок, клунків, до плачучих дітей, він зменшив ходу й часами зупинявся. Потім знов озирався назад і скоріше йшов уперед, дивлячись круг себе широкими, напруженими очима. І молоде, худе та бліде лице його наливалось чимсь схожим на крик і плач погорілих людей.

І щодалі йшов він, то все менше озирався назад і частіше зупинявся, розпитував і болячими великими очима дивився на дрижачих дітей, на виючих собак, на шматки погорілих, розкиданих дощок. А коли підійшов до купи людей, що стояли й кричали, губи йому дрижали, й очі горіли.

— Драстуйте! — хрипло поздоровкався він.

Хтось сказав йому "драстуйте".

— Чого ж ви ждете тепер? — дивлячись на всіх гарячими очима і лижучи сухі дрижачі губи, раптом голосно скрикнув він. Всі здивовано і замовкнувши подивились на нього.

— А ти хто такий? — суворо спитав чийсь голос.

— Хто я такий? — перепитав чоловік і на мент зупинився. Здавалось, у грудях йому було щось таке велике, що не могло все зразу вистрибнути і, застрягнувши, здавило горло.

А потім воно, це велике, боляче стало вилітати йому з грудей шматками слів, шматками вогню, шматками гнівної муки.

А вони вже не питали, хто такий він.

— Голубчику наш! — плакав чийсь жіночий голос, а чоловіки шумно зітхали й дивились кудись далеко, поперед себе.

Від руїни ж здіймались спокійно стовпики диму до ясного неба і вила недалеко собака.

— Стражники їдуть! — раптом хмуро хтось бовкнув. Всі заворушились, а чужий чоловік враз замовк, швидко засунув праву руку в кишеню і озирнувся. В кінці вулиці на конях, то зупиняючись і, мабуть, щось питаючи у людей, їхало троє людей в сірих одежах і з винтовками за плечима.

— Бачте! — повернувся чоловік до всіх.— Ось приятелі ваші... Вони когось шукають тепера, ворога свого шукають.— Чоловік посміхнувся.

— Так оце вони?..— виступив наперед дід.— Ще приїхали? Мало їм нашого лиха?!

І очі йому дивились люто й чекаюче.

Коні, фиркаючи, підбігли до самого гурту.

Стражники, підбираючи поводи, пильно шукали чогось очима і, не здоровкаючись, мовчали.

Чужий чоловік важко дихав і дивився на них. Очі його зустрілись з очима переднього стражника, і той в мент привстав на стремена і скрикнув:

— Го! Є... Тут!.. Ось!

Два інші стражники зразу повернули голови й подивились за його рукою.

— Він?

— Він, сукин син!.. Ану, марш за нами! Чужий чоловік стояв і не рухався, права рука йому глибоко була засунена в кишеню.

Люди то здивовано, то хмуро подивлялись на стражників, на чужого чоловіка, один на одного. Враз наперед виступив дід.

— Вам кого треба? Мене? Нате!.. Стріляйте...

І дід виставив розхристані груди, жовті, як старий віск.

— Отойді, дед, нам треба ось його... Ступай за нами. Чужий чоловік повернувся до людей і глухо спитав:

— Оддасте мене їм?

Серед гурту заворушились. Зачулось бурмотіння, а далі крики:

— За що його забирають? Не дамо!.. Геть!

Стражники хапливо й мовчки зняли з пліч винтовки й наставили проти гурту. Трохи затихло.

— Дасте студента? Чи ні?.. Говоріть! — крикнув передній і гидко вилаявся, злісно й з полегшенням.

— Студента? Якого студента? У нас нема студентів!.. Всі умить повернулись до чужого чоловіка і стали дивитись на нього. І лиця їм зразу стали чужі, холодні, з цікавими, пильними очима. Стражники присунулись ближче.

— Ні, браття, я таки студент. Вони мене шукають, я знаю,—глянув на стражників чужий чоловік, і молоде лице його покрилось тінню.

— Студент? — повернувся до нього дід і близько нахилився вперед.— Ти студент?.. А ти ж що тут говорив? Що брехав тут?

Лице чужого чоловіка спалахнуло:

— Брехав? Я ? Так ви не вірите мені? Так ви не вірите моїм сльозам? Ви їм не вірите? Ну, говоріть! Скажіть, кому вірите!

— Вовчі сльози! — буркнув хтось позаду. Чоловік повернув туди голову.

— А хто хати запалив?

Очі чужому чоловікові поширились.

— Так то я запалив їх?! Я, що кров свою оддав би, щоб загасити їх? Я, я?.. Та що ви, люди?! І ви вірите?

Він безпомічно озирнувся, з одчаєм провів поглядом по лицах: лица хмуро, недовірливо, вороже дивились на нього.

— Та ви ж плакали тільки що?! Ви ж...

— Ну, довольно!—крикнув раптом передній стражник і натягнув повід.— Ступай за нами. Ми тобі покажемо сльози.

— Гайда!.. Марш!.. Живо!

І він вдарив коня в бік.

Чоловік вмить вихопив праву руку з кишені і виставив її наперед: в руці блиснув на сонці револьвер.

Серед гурту пройшло шепотіння, а стражник раптом потягнув поводи до себе й закричав:

— Ану, стрельни! Ану, стрельни тільки!

Чужий же чоловік дрижачою лівою рукою потер лоба, потім, повернувшись до людей, з болючим непорозумінням повів по них очима й закричав:

— Та не може, не може ж цього бути! Як ви можете не вірити мені? Чим же доказати вам?.. Глядіть!

Він підніс руку з револьвером до виска, вона злегка здригнулась, і револьвер блискав. В гурті хтось ойкнув.

— Глядіть: на ваших очах я прострілю собі голову, щоб ви повірили мені. Тоді повірите? Повірите, що не ворог я вам?

— Брешеш, не застрелишся! Бий його, студента!

— Не застрелюсь? — хрипко крикнув чоловік, і лице йому враз стало блідо-синім.

— Ви хочете, щоб я доказав вам? Хочете? Правда?

Стражники про щось шепотіли між собою. Чоловік безсило пустив руку і, важко дихаючи, поширеними, божевільно-напруженими очима водив по гурту.

— Та що ви його слухаєте! — раптом стрепенувся дід.— Жили йому вимотать... Жили йому!!!

— Стражникам його! Бреше! Розжалобить хоче!.. Бери його!

І всі заворушились, але зараз же знов закам'яніли: чоловік підніс руку до виска. Підніс і зупинився.

— Брешу? — хриплим шепотом промовив він.—Брешу?

І раптом очі йому стали дикими, круглими, рука задрижала, потім застигла коло виска, здригнувся револьвер, і вмить вибухнув вистріл. Чоловік криво хитнув головою і сторчка упав лицем униз.

Люди закам'яніли. Потім схаменулись, з жахом кинулись до чоловіка: нахилились до нього, пили очима його кров, що мішалась з водою й брудом землі, одхилялись і стурбовані говорили, дивились в очі один одному і знову звертали свої очі на чужого чоловіка. А від його, від крові цього чужого чоловіка, від задубілих рук його ішло їм в душі гострим туманом те, чого він ждав від їх: вони вже вірили йому.

Від чоловіка підвівся й стражник.

— Помер,— з жалем хитнув він головою.— Ну, щастя його!

Серед людей пройшла похмура тиша.

— Тобі б такого щастя! — глухо кинув хтось іззаду.

— Голубчику наш!..— схлипнуло з другого боку.— Занапастили чоловіка!

Небо було ясне, тихе, велично-спокійне; а серед пожарища в бруді над трупом стояли люди з темними, хмурими лицами, з понуро-злісними поглядами.

— Я тобі покажу там,— зазирнув через голови стражник.— Ану, вийди сюди!

Люди заворушились — між ними пролазила наперед сива голова діда.

— Де вони? Де? — гострим, скляним, божевільним поглядом шукали дідові очі.— Давай їх сюди!! Це? — зупинився він на стражникові, простягнувши жовті кістляві руки, став насуватись на нього.

— Одійди, діду!..— стурбовано промовив, одсовуючись назад, стражник.

— Це вони? — рівно, не звертаючи на слова його уваги, сунувся дід, і пальці його скручувались і тяглись до стражника.

— Діду! — крикнув стражник: — Одійди, кажу!

— Це вони?! — скрикнув дід і сказано, дико стрибнув на стражника, впився йому в шию руками і, хитаючи головою, захрипів.

Стражник з жахом пручався, одбивався, а пручання це запалювало людям очі диким, лютим гнівом.

— Ага!.. Так його!.. Дай йому щастя того!.. Над гуртом збитих до купи людей стояв крик і рев. А по вулиці тікали інші два стражники, топчучи кінсьми дітей,

клунки. І навздогін їм нісся крик.

З неба ж, широковеличного, ясного та чистого, радісно дивилось на них сонце і сміялось.